

ІСТОРИОГРАФІЯ

UDC 94(477.51-25) «11-17»

DOI: doi.org/10.21272/shaj.2018.i31.p.18

OLEXANDR M. BONDAR

PhD (History), Chernihiv Historical Museum named after Vasily Tarnovsky (Ukraine)

**THE ORIGINS AND TYPOLOGY OF “DEFENSE MANORS”
OF CHERNIGIV REGIONS**

Abstract. *The article discusses the historiography of the development of this type of settlement as a “defensive manor” on the territory of the Chernihovo-Sivershchina. This question arose in connection with the fact that some researchers explain its appearance by influences and tendencies of the Polish-Lithuanian Commonwealth. However, an analysis of the historiography of this issue showed that everything is not so simple. The researches of V. Klyuchevskiy, B. Grekov, M. Braychevskiy, P. Tolochko, A. Motsia and especially G. Polyakov, showed the presence of sheltered manors back in ancient Russian time. G. Polyakov identified the main social, archaeological and topographical features of this type of settlement. As a result, now we can say that in the period from the 11th to the 12th centuries on the territory of the Ancient Rus’ state there existed feudal manors, akin to medieval early castles. Their main difference from the town castles was that they were out-of-town, they were not included in the fortification system of other settlements. They were fortresses on their own and for their rural neighborhoods.*

The problems of the defensive manors were also developed by Polish scientists. They also deduce its evolution since the formation of the Polish statehood and the development of the feudal class (gentry).

Thus, the appearance at the beginning of the 17th century in Chernihiv region of fortified manors was not new. Similar to them already existed here earlier. However, in connection with the development of socio-economic, political and ethnic elements they acquired certain features. From the middle of the 17th century, such Cossack authorities began to build such manors for themselves, since it was the greatest feudal lord of these territories. Hetmans, colonels and centurions inherited the Polish gentry in this process, which they changed. It should be noted that many of the Cossack elite were also gentry. Another big feudal lord was the Orthodox Church organization. Representatives of the church bishops, rich priests, too, were worth a fortified manor. Also fortified estates had monasteries. Unfortunately, today there was no universal typology of such fortified estates. Therefore, the author made an attempt to develop it. As a result, he identified the following types of estates:

Type 1. Cossack residential and farm manor:

1.1. With wooden buildings;

1.2. With brick buildings.

Type 2. Fortified church complexes

2.1. Fortified church manor

2.2. Defensive church

Type 3. Fortified defensive and farm courts of monasteries

This typology is only a trial, because it requires improvements and clarifications in the future. However, it is already clear that many elements of the fortified manors 17th-18th evolved from the fortified manors 11th-13th centuries. They had partly local tradition. Therefore, the thesis that such the type of settlement as a “fortified manor” was brought to Chernihiv regions from outside is untenable.

Keywords: *defense manor, feudal estate, privately castle, feudal yard, fortification, Ancient Rus’, Polish-Lithuanian Commonwealth, Het’manate.*

БОНДАР О.М.

Кандидат історичних наук, Чернігівський обласний історичний музей імені В.В. Тарновського (Україна)

ПОХОДЖЕННЯ ТА ТИПОЛОГІЯ ОБОРОННИХ ДВОРІВ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

***Анотація.** У статті розглядається історіографія розвитку такого типу поселення, як “оборонний двір” на території Чернігово-Сіверщини. Це питання постало у зв’язку з тим, то деякі дослідники пояснюють його появу впливами і тенденціями часів входження Чернігівщини до складу Речі Посполитої. Однак аналіз історіографії даного питання показав, що витoki даного типу поселення простежуються ще в Стародавній Русі. У період з XI по XIII ст. на території Давньоруської держави існували феодальні двори-садиби, на кшталт середньовічних європейських раних замків. Головна їхня відмінність від міських замків полягала в тому, що вони були заміськими, не входили в систему укріплень інших населених пунктів. Проблематику оборонного двору розробляли і польські вчені. Вони також виводять його еволюцію з часів формування польської державності та розвитку шляхетського стану аналогічного давньоруському боярству.*

На жаль, на сьогоднішній день не існує універсальної типології такого типу садиб. Тому автор зробив спробу її розробити. Авторська типологія є тільки пробною, тому вимагає доопрацювань і уточнень в майбутньому. Однак вже зараз зрозуміло, що багато елементів укріплених дворів XVII-XVIII ст. еволюціонували з укріплених дворів XI-XIII ст. і мали багато в чому місцеву традицію. Тому теза про те, що такий тип поселення, як “укріплений двір”, був принесений на Чернігівщину звідкілясь, не відповідає дійсності.

***Ключові слова:** укріплена садиба, феодальний стан, приватновласницький замок, феодальний двір, фортифікація, Стародавня Русь, Річ Посполита, Гетьманщина.*

БОНДАРЬ А.Н.

Кандидат исторических наук, Черниговский областной исторический музей имени В.В. Тарновского (Украина)

ПРОИСХОЖДЕНИЕ И ТИПОЛОГИЯ ОБОРОНИТЕЛЬНЫХ ДВОРОВ НА ЧЕРНИГОВЩИНЕ

***Аннотация.** В статье рассматривается историография развития такого типа поселения, как “оборонительный двор” на территории Чернигово-Северщины. Этот вопрос встал в связи с тем, что некоторые исследователи объясняют его появление влияниями и тенденциями времен вхождения Черниговщины в состав Речи Посполитой. Однако анализ историографии данного вопроса показал, что истоки данного типа поселения прослеживаются еще в Древней Руси. В период с XI по XIII вв. на территории Древнерусского государства существовали феодальные дворы-усадыбы, сродни средневековым европейским ранним замкам. Главное их отличие от городских замков заключалось в том, что они были загородными, не входили в систему укреплений других населенных пунктов. Проблематику оборонительного двора разрабатывали и польские ученые. Они также выводят его эволюцию с времен формирования польской государственности и развития сословия феодалов (шляхты) аналогичного древнерусскому боярству.*

К сожалению, на сегодняшний день не существует универсальной типологии таких укрепленных усадеб. Поэтому автор сделал попытку ее разработать. Авторская типология является только пробной, потому требует доработок и уточнений в будущем. Однако уже сейчас ясно, что многие элементы укрепленных дворів XVII-XVIII вв. эволюционировали с укрепленных дворів XI-XIII вв. и имели во многом местную традицию. Поэтому тезис о том, что такой тип поселения, как “укрепленный двор”, был принесен на Черниговщину извне – несостоятелен.

***Ключевые слова:** укрепленная усадьба, феодальное сословие, частновладельческий замок, феодальный двор, фортификация, Древняя Русь, Речь Посполитая, Гетманщина.*

Виникнення козацької держави на території України після 1648 р. спричинило підвищення політичного і економічного ваги державної еліти – старшини. Незважаючи на те, що після 1654 р. і до початку XVIII ст. на території Гетьманщини поступово посилюються впливи політичної формації Московської держави з її інституціями, козацька еліта ще багато в чому наслідувала уклад життя польських державних еліт – шляхти і магнатів. Одним з проявів цього укладу були приватновласницькі укріплені садиби-замки або ж оборонні двори. В працях дослідників зустрічаються натяки на те, що поява таких замків-садиб на території Чернігово-Сіверщини і значної частини Північного Лівобережжя Дніпра пов'язана з переходом цих земель до складу Речі Посполитої після 1618 р. В цьому вбачається суто польський вплив.

Утім, сказати, що походження оборонних дворів, має суто польський слід, було б повністю помилковим, як і походження самого терміну. Так, перші згадки про двори зустрічаються вже в давньоруських літописах. Ще В. Ключевський у своїй типології населених пунктів Давньої Русі виділив “город-двор”, що в його розумінні являв собою укріплену однодвірну садибу (Ключевский, 2003: 231-233).

Загалом, більшість дослідників радянської доби прирівнювали їх до середньовічних європейських замків. Так, Б. Греков вважав, що князі і бояри володіли дворами-замками або садибами-замками, що в літописах названі “градами”. Їх походження він пов'язував з процесами феодалізації суспільства, коли на місці укріплених поселень родового суспільства виникали неукріплені поселення і тут же з'явилися укріплені замки людей, які володіли навколишніми землями на населеннях. Головними ворогами таких укріплених поселень Б. Греков вважав таких же феодалів. Згідно з Б. Грековим, в “Руській правді” укріплені двори називалися “хоромами”. Такі двори він не вважав містами у повному сенсі значення цього слова. (Греков, 2006: 142.) Ю. Брайчевський також ототожнив давньоруський “двір” та “град” з європейським замком. Він вважав, що подібні замки виникли ще в IX ст. та були своєрідним символом феодального володіння – лена, нижчої сходинки в ієрархії тогочасних земельних відносин, найхарактерніша і найвиразніша наочна ознака феодального ладу. Ю. Брайчевський майже всі невеликі городища на території Південної Русі кваліфікував як “замки”. (Брайчевський, 2009: 409). Цікаво, що П. Толочко, згадуючи замки серед укріплених типів поселень Давньої Русі, не навів ніяких їх ні соціальних, ні морфологічних ознак, що б дозволили їх виділити серед інших поселень (Толочко, 1988: 70).

О. Моця присвятив деякі свої наукові студії замкам Русі як соціальному типу поселення. Він так само, як і його попередники ототожнив поняття літописного “граду” та “двору” із польським “zamek”. На його думку, городища таких замків-градів відрізнялися від городищ-дитинців малих міст значно меншою площею та могли оборонятися гарнізоном з 25-50 воїнів. Згідно з його дослідженнями, на території “замків” знаходилися будинок господаря, господарські та виробничі приміщення, а також проживали прислуга та дружинники (Моця, 2000: 22-23).

Вірогідно, найбільший внесок у дослідження самого давньоруського поняття “двір” вніс брянський дослідник Г. Поляков в своїй монографії “Замки-села Древней Руси”. Один з розділів його дослідження присвячений т.зв. “Господским дворам”. Дослідник безпосередньо виділяє “князівські”, “боярські” і “церковні” двори. Боярські двори Г. Поляков розподілив на міські (ті що знаходилися безпосередньо в містах) та замські. Про те, що деякі з цих дворів були укріпленими, свідчить той факт, що Данило Галицький “взяв на щит”, тобто взяв штурмом, двір галицького боярина Судислава Бернатовича біля Галича. На думку Г. Полякова, такі міста, як Богуславль, Дідославль, Мікулін виникли на основі боярських дворів. Щодо церковних дворів, то Г. Поляков вважає, що крім

міських дворів-резиденцій єпископи мали і двори в селах. Це він пояснює тим, що села церквам дарували бояри та княз, а там уже існували господарські двори або ж вони засновувалися для зберігання церковного майна. (Поляков, 2005: 60-62).

Загалом, Г. Поляков виділяє такі показники для давньоруських дворів:

1. Господські двори знаходилися у володінні князів, бояр, єпископів та монастирів та поділялися на приміські та периферійні.

2. Серед них існували двори-резиденції, господарські та промислові двори.

3. Господський двір, будинок і хорони ототожнюються літописами.

4. У дворах знаходилися запаси вина, овочів, різноманітних “кормів” та зброї.

5. Монастирські та єпископські двори мало чим відрізнялися від подібних світських дворів.

6. За “Руською правдою” на території дворів згадуються кліті і хліви (Поляков, 2005: 63).

Таким чином, на думку Г. Полякова, господський двір – це укріплений комплекс житлових та господарських споруд, резиденція власника та універсальне господарство, склад якого корелювався в залежності від природних зон, ступеня багатства власника і задоволення його конкретних господарських потреб. Також дослідник не заперечує деякої тотожності давньоруського “двору” із європейським замком, утім вважає останній термін штучним для Русі. (Поляков, 2005: 64).

Після середини XIII ст. ленна система давньоруського типу деякий час ще продовжувала існувати. А вже після входження Чернігівських земель до складу Великого князівства Литовського вона змінилася. Про наявність оборонних дворів на території Чернігово-Сіверщини за часів Великого князівства Литовського даних, на жаль, майже немає. Утім, їх існування не можна виключати, оскільки сама система ленного устрою землеволодіння сприяла їх виникненню та існуванню по всій території Великого князівства Литовського без виключень. Так, як приклад існування приватновласницького замку можна навести Чернігів, саме його замок був наданий у власність С. Можайському у 1499 р. (Бондар, 2015: 100). Також завдяки дослідженням І. Кондратьєва, на прикладі любецької шляхти та боярства, відомо, що вони формувалися на основі старої давньоруської еліти, тобто і старих основ землеволодіння та землекористування, що має корені ще з давньоруських часів (Кондратьєв, 1997: 181)

Після 1503 р. з включенням частини Чернігівщини до складу Московської держави розвиток подібного типу укріплень розділився. Головна адміністративно-політична відмінність литовсько-польських укріплень від московських полягала в тому, що в Московській державі прикордонні фортеці були державними, а литовські та польські твердині в більшості своїй були представлені приватновласницькими замками та замочками (Бондар, 2015: 13-14).

Як вже зазначалося, ґрунтовно до цього поняття підійшли польські дослідники, зокрема Я. Адамчик та Л. Кайзер. З праць польських дослідників випливає, що “оборонний двір” – назва досить сучасна та загальнооб’єднуюча.

На початку XVII ст. на території Речі Посполитої та Великого князівства Литовського відбуваються трансформаційні процеси, пов’язані з переформатуванням житлово-фортифікаційних споруд. У XI-XVI ст. на території Польщі мав широке розповсюдження такий тип житлово-оборонних комплексів, як “двір оборонний”. В основі своїй такі комплекси мали дерев’яний або мурований будинок, оточений простими оборонними спорудами у вигляді паркану або гостроколу, іноді підсилені в’їздною брамою або баштами (Adamczyk 2004: 68-69). Адамчик зазначає, що майже кожен панський двір Галицької землі у XVI-XVII ст. був уфортифікований. Ж. Фразік зазначав, що “кожен двір, що лежить на татарських шляхах мав бути малою фортецею” (Adamczyk, 2004: 68). У польських оборонних дворах з кінця XVI ст. по кутах почали

з'являтися земляні платформи, схожі на бастеї-барбети. Іноді оборонні двори на території Польщі мали муровані в'їзні брами, але це радше було винятком, ніж закономірністю. В середині XVII ст. оборонні двори будувалися ще з баштами по кутах, наприклад, двір в Хумані (Adamczyk, 2004: 69). Останні класичні оборонні двори в Польщі будувалися наприкінці XVII ст., але мали вже бастіонні укріплення. Також під час будівництва таких дворів, намагалися використовувати водні перешкоди у вигляді річок, боліт і озер.

Л. Кайзер присвятив еволюції польського оборонного двору свою монографію "Archeologiczny rodowod dworu. Przemiany siedzib obronno-rezydecjonalnych Polski centralnej w roznyh sredniowieczu I czasah nowozytnych". Автор, аналізуючи значний пласт археологічних матеріалів, досить докладно розписує характеристики оборонних дворів, починаючи з XII до XVIII ст. Утім, він їх називає "двір оборонний-резиденціальний". Дослідник типологічно їх розділив на дерев'яні та муровані двори, серед них він виділив приватні, єпископські та королівські двори. Автор виділяє дерев'яні оборонні двори, що дожили до 1780-х років, називаючи їх явними анахронізмами, але такими, що ще існували на території центральної Польщі. Л. Кайзер виділяє в окремий тип оборонних дворів двори на "копцях", тобто на штучних або природних округлих насипах, що нагадували західноєвропейські "Motte castrale" (Kajzer, 1988: 15-21, 56-57). Утім, подібні укріплення на території Чернігівщини невідомі. В своїй монографії автор чітко не зазначає, в чому різниця між "замком" та "оборонним двором", але з тексту можна зрозуміти, що під "замком" він розуміє приватні або державні укріплення в міській структурі, де, окрім замкових, наявні і міські укріплення, а "оборонний двір" це замський тип укріплень, в більшості своїй з однією лінією оборони, що безпосередньо оточують лише двір володаря.

Питання про типологію оборонних дворів та уфортифікованих садиб Чернігівщини, а зокрема й усієї Лівобережної України в українській історіографії, ніколи не ставилося й тому на сьогодні її просто не існує. В першу чергу, це пов'язано з незначною кількістю залишків оборонних споруд, що презентують даний тип укріплень. Це напряму пов'язане з тим, що такі комплекси почали більш-менш детально вивчатися лише за часів незалежності. По-друге, це відсутність чіткого визначення самого терміну "оборонний двір" або "оборонна садиба".

Оборонний двір або укріплену садибу досить просто виокремити з-поміж інших оборонних поселень. Це, в першу чергу, пов'язано з питаннями власності. У другій половині XVII ст. укріплені поселення поділялися на державні, рангові та приватні. Зазвичай до державних належали "замки" в містах. В XVII ст. значення слова "замок" вже зазнало суттєвих трансформацій. Якщо в XV-XVI ст. це була резиденція володаря міста або села, то вже з XVII ст. на території Гетьманщини воно означало цитадель – найукріпленішу частину міста. Майже в усіх випадках "замок" був лише складовою частиною фортифікаційної системи міст.

Зовсім інша ситуація була з оборонними дворами та садибами. По-перше, вони могли бути як ранговими, наприклад, двір чернігівських полковників в Любечі та Городні, так і приватними – замські резиденції в Великому Листвені та Батурині на Гончарівці. Часто з розряду рангових укріплення переходили в приватну власність, як це сталося з ранговою маєтністю чернігівських полковників в Любечі, що стала приватною власністю спочатку І. Мазепи, а згодом П. Полуботка (Бондар, 2018: 246-247). По-друге, цей тип укріплених поселень мав лише одну лінію укріплень, що не залежала від міських або ж взагалі тільки її укріплення існували та забезпечували оборону власника.

Дещо інша ситуації існувала з церковно-монастирськими дворами. Церковно-оборонні двори, вірогідно, були власністю громади села, як і сама церква, хоча відомі випадки, коли священики забирали собі церкви у власність. Щодо оборонних дворів монастирів, то зважаючи на те, що монастирі були великими землевласниками, а двори

безпосередньо належали їм, то можна їх трактувати неоднаково – як монастирську власність, так і як приватну власність монастирського колективу.

Тож, виходячи з територіальних та суспільно-політичних особливостей Чернігівщини козацької доби, можна виділити основні типи та підтипи укріплених дворів та садиб за соціально-функціональним призначенням та архітектурними особливостями.

Тип 1. Старшинські житлово-господарські садиби – комплекс споруд житлово-господарського призначення козацької старшини, котрі знаходилися в місті або в позаміських маєтностях та включати в себе житлову частину з будинком, господарські споруди, складські приміщення, арсенали озброєння та могли в разі потреби використовуватися в оборонних цілях.

Підтип 1.2. З дерев'яними спорудами – житлово-господарські комплекси, що були цілком вибудовані з дерева.

Підтип 1.2. З мурованими спорудами – житлово-господарські комплекси, що мали в своїй структурі, окрім дерев'яних споруд, муровані комплекси в кількості від одного і більше. Це могли бути як житлові, так і господарські споруди. В окремих випадках мурованими могли бути і житлові, і господарські споруди.

Також старшинські житлово-господарські садиби можна розділити за наявністю оборонних елементів на такі, що мали земляні укріплення, і такі, що мали лише дерев'яну або муровану огорожу комплексу.

Тип 2. Укріплені церковні комплекси

Підтип 2.1. Укріплений церковний двір – комплекс споруд, що міг виконувати оборонне призначення та складався з церкви та паркану, зазвичай зроблених з дерева. Мав розповсюдження на теренах Чернігівщини у XVII ст.

Підтип 2.2. Оборона церква – церковно-культува дерев'яна або мурована споруда, що виконувала самостійні оборонні функції або в більшості випадків входила до комплексу оборонних споруд міста або замку, зазвичай виконуючи роль приворітних укріплень.

Тип 3. Укріплені монастирські оборонно-господарські двори – комплекси оборонно-господарських споруд, що в своїй основі містили житловий будинок коменданта двору, складські приміщення, погребі, амбари, кухні, в окремих випадках колодязі, обнесені дерев'яним парканом. Часто роль стін в таких дворах відігравали приміщення та споруди, що ставилися впритул один до одного, утворюючи таким чином двір замкненого або напівзамкненого типу. При спорудженні таких дворів враховувався оборонний потенціал рельєфу або наявність більш ранніх оборонних укріплень у вигляді валів та ровів.

Запропонована типологія навряд чи може бути остаточною, оскільки вона не може врахувати всю багатогранність такого поняття, як “оборонний двір” ні в топографічному, ні в соціально-економічному відношеннях. Вірогідно, що не можна остаточно ототожнювати “оборонні двори” з замками в соціальній типології поселень. Обов'язковою функцією будь-якого “замку” мала бути адміністративно-управлінська функція власника території, де розташовувався замок. Утім, “оборонні церковні двори” навряд чи були наділені подібними функціями. Тому завжди існує протиріччя в типології подібних укріплених поселень. Тут головну роль буде відігравати те, за якими морфологічними або соціальними ознаками будуть виділені критерії для поділу.

Таким чином, запропоновану вище типологію оборонних дворів на сьогодні можна вважати “робочою”, але такою, що вже відображає основні елементи, котрі визначають певні особливості укріплених садиб. Оскільки накопичення матеріалів продовжується. Утім, уже сьогодні можна сказати, що витоки такого типу укріплень ведуть свою історію ще з давньоруських часів. Порівнюючи ті типи давньоруських дворів, що виділив Г. Поляков, з типологією дворів козацької доби, можна знайти велику

кількість подібних ознак та тотожностей. Однак оборонні та укріплені двори зазнавали змін під впливом традицій тих держав, у складі яких перебували землі Чернігово-Сіверщини та розвитком соціальних формацій суспільства. Особливо це проявилось на садибах та дворах польського періоду, адже саме ці традиції наслідувала та розвинула козацька старшина в процесі свого розвитку та еволюції.

Література:

- Бондар, 2015 – Бондар О. Замки та фортеці Чернігово-Сіверщини у XV-XVIII ст.: ілюстрований довідник. К., 2015.
- Бондар, 2018 – Бондар О. Оборонні та господарські двори Павла Полуботка на Чернігівщині // Археологія та фортифікація: збірник матеріалів. Кам'янець-Подільський, 2018. С. 245-250.
- Брайчевський, 2009 – Браичевський М.Ю. Аскольд – цар київський // Вибране. К., 2009. Т.ІІ. 816 с.
- Греков, 2006 – Греков Б. Киевская Русь. М., 2006. 671 с.
- Ключевський, 2003 – Ключевский В. История России. Специальные курсы. М., 2003. 479 с.
- Кондратьев, 1997 – Кондратьев І.В. До питання про походження Любецької шляхти // Любецький зїзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі: Матеріали міжнародної конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів київської Русі у Любечі. Чернігів, 1997. С. 181-183.
- Моця, 2000 – Моця О. Замки Київської Русі як соціальний тип поселень // Україна в 8. Центрально-Східній Європі: Зб. наук. пр. К., 2000. Вип. 1. С. 22-37.
- Поляков, 2005 – Поляков Г.П. Села-замки Древней Руси XI-XIII ст. Брянск, 2005. 83 с.
- Толочко, 1989 – Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. К., 1989. 254 с.
- Adamczyk, 2004 – Adamczyk J.L. Fortyfikacje staie na polskim przedmurzu od poiowy XV do koca XVII wieku. Kielce, 2004. 248 s.
- Kajzer, 1988 – Kajzer L. Archeologiczny rodowod dworu. Przemiany siedzib obronno-rezydecjonalnych Polski centalnej w poznym sredniowieczu i czasah nowozytnych. Jodzi, 1988. 75 s.

References:

- Bondar, 2015 – Bondar O. Zamky ta fortetsi Chernihovo-Sivershchyny u XV-XVIII st.: iliustrovanyi dovidnyk [The castles and fortresses of Chernigov-Sivershchyna in the XV-XVIII centuries: illustrated reference book]. K., 2015. [in Ukrainian].
- Bondar, 2018 – Bondar O. Oboronni ta hospodarski dvory Pavla Polubotka na Chernihivshchyni [The defensive and economic courtyards of Pavlo Polubotka in Chernihiv Region] // Arkheolohiia ta fortyfikatsiia: zbirnyk materialiv. Kamianets-Podilskiy, 2018. S. 245-250. [in Ukrainian].
- Braichevskiy, 2009 – Braichevskiy M.Iu. Askold – tsar kyivskiy [Askold – the king of Kiev] // Vybrane. K., 2009. T.II. 816 s. [in Ukrainian].
- Grekov, 2006 – Grekov B. Kievskaya Rus [Kiev's Rus']. M., 2006. 671 s. [in Russian].
- Klyuchevskiy, 2003 – Klyuchevskiy V. Istoriya Rossii. Spetsialnyie kursyi [Russian history. Special courses]. M., 2003. 479 s. [in Russian].
- Kondratiev, 1997 – Kondratiev I.V. Do pytannia pro pokhodzhennia Liubetskoi shliakhty [To the question of the origin of Lyubech gentry] // Liubetskyi zizd kniaziv 1097 roku v istorychnii doli Kyivskoi Rusi: Materialy mizhnarodnoi koferentsii, prysviachenoi 900-littiu zizdu kniaziv kyivskoi Rusi u Liubechi. Chernihiv, 1997. S. 181-183. [in Ukrainian].
- Motsia, 2000 – Motsia O. Zamky Kyivskoi Rusi yak sotsialnyi typ poselen [The castles of Kiev's Rus' as a social type of settlements] // Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi: Zb. nauk. pr. K., 2000. Vyp. 1. S. 22-37. [in Ukrainian].
- Polyakov, 2005 – Polyakov G.P. Sela-zamki Drevney Rusi XI – XIII st. [The village-castles of Ancient Rus' 11th-13th centuries] Bryansk, 2005. 83 s. [in Russian].
- Tolochko, 1989 – Tolochko P.P. Drevnerusskiy feodalnyi gorod [The feudal town of Ancient Rus']. K., 1989. 254 s. [in Russian].
- Adamczyk, 2004 – Adamczyk J.L. Fortyfikacje staie na polskim przedmurzu od poiowy XV do koca XVII wieku [The permanent fortifications on the Polish bulwark from the mid-15th to the end of the 17th century]. Kielce, 2004. 248 s. [in Polish].
- Kajzer, 1988 – Kajzer L. Archeologiczny rodowod dworu. Przemiany siedzib obronno-rezydecjonalnych Polski centalnej w poznym sredniowieczu i czasah nowozytnych [Archaeological genealogy of the manor. Transformation of defense and residential residences of the Cental Poland in the late Middle Ages and Modern Times]. Jodzi, 1988. 75 s. [in Polish].